

Over het spel

Es gibt keinen anderen Weg, den sinnlichen Menschen vernünftig zu machen, als dass man denselben zuvor ästhetisch macht.

- Friedrich Schiller

In het volgende essay wil ik aansluiten bij de esthetica van de Duitse dichter Friedrich Schiller (1759 - 1805) om een eigen visie op de toekomst van talentonderwijs te ontwikkelen. Ik keer hiermee terug naar het onderwerp waarmee ik mijn studie Filosofie aan de Universiteit Leiden afsloot. In de acht jaar die sindsdien zijn verstreken heb ik geprobeerd mijn eigen plaats te vinden in de maatschappij. Na een studiejaar in Rome en enkele jaren ervaring als praktisch filosoof heb ik bij Novilo de opleiding tot Zelfstandig Talentbegeleider gevolgd. Inmiddels werk ik als begeleider van hoogbegaafde kinderen en kinderen met leerproblemen in het voortgezet onderwijs. Door het werk binnen mijn eigen praktijk heb ik ervaren hoe moeilijk het is om kinderen die extra ondersteuning nodig hebben in het huidige onderwijs tot hun recht te laten komen. In dit stuk wil ik aan de hand van de twee belangrijkste hulpbronnen van mijn praktijk - de filosofie en de onderwijskunde - mijn visie op de toekomst van talentonderwijs uiteenzetten.

De Augustenburger-Briefe

Tussen februari en december 1793 schrijft Schiller zes brieven aan hertog Friedrich Christian von Augustenburg (1765 - 1814). Uit dankbaarheid voor een jaarlijks pensioen dat de hertog hem tijdens een periode van ziekte had verleend, wil Schiller hem zijn gedachten over schoonheid en kunst uiteenzetten. In deze *Augustenburger-Briefe* ontwerpt Schiller een esthetisch programma dat als geestelijke tegenhanger moet dienen van de Franse Revolutie. Het doel van de revolutie was een samenleving op redelijke gronden te funderen, waarin de gelijkheid van allen tot politieke vrijheid zou leiden. Daarom moest de traditionele macht van geestelijkheid en adel plaatsmaken voor een democratische staatsvorm, waarin burgerlijke rechten door middel van een grondwet werden gewaarborgd. De Revolutie met haar op de filosofie van de Verlichting gebaseerde idealen - die na de inval van Franse troepen in 1795 ook in Nederland werden ingevoerd - betekende een historische breuk met traditionele samenlevingen. Zij markeerde het begin van de moderne geschiedenis.

Zoals veel Duitse intellectuelen stond Schiller aanvankelijk welwillend tegenover de Revolutie, maar zijn houding veranderde in afgrijzen na de terechtstelling van Lodewijk XVI (1793) en de daaropvolgende Terreur, die aan zoveel mensen het leven kostte. In de brieven aan hertog van Augustenburg probeert Schiller een verklaring te vinden voor de gebeurtenissen die tegelijkertijd in Frankrijk plaatsvonden. Die verklaring luidt dat het Franse volk nog niet klaar is voor politieke vrijheid. Het geweld waarin de revolutie is ontaard bewijst dat haar aanhangers de voogdij van adel en geestelijkheid nog niet zijn ontgroeid. Voor mensen die van binnen nog wilde dieren zijn komt het liberale regime van de Rede te vroeg, en wie het ontbreekt aan menselijkheid is zeker nog niet toe aan burgerlijke vrijheid.¹ Hoewel Schiller in de idealen van de Revolutie blijft geloven, stelt hij dat het **karakter** van de mens nog niet edel genoeg is om deze idealen te realiseren.²

De volgende brieven aan de hertog van Augustenburg gaan daarom niet over politiek, maar over kunst. Daarin ziet Schiller namelijk het middel om het karakter van de mens te veredelen en voor te bereiden op politieke vrijheid. Zijn esthetische programma ontwerpt hij binnen een traditionele tweedeling in de westerse filosofie, waarin de mens wordt gezien als zowel een **zintuiglijk** wezen dat onderworpen is aan dierlijke driften, als een **redelijk** wezen dat zichzelf in vrijheid wetten kan opleggen om moreel te handelen. De kunst nu moet de overgang van het zintuiglijke naar het redelijke bewerkstelligen. De **schone kunst** verfijnt de smaak van de mens en verzacht zijn aanvankelijke ruwheid. De **verheven kunst** - zoals de cantates van Bach - versterkt zijn gemoed en wekt in hem de bereidheid tot moreel handelen. Door middel van de kunst groeien de zintuiglijke en de redelijke natuur van de mens naar elkaar toe. Wanneer het individu eenmaal edel genoeg is om zichzelf uit vrije wil onder de morele wet te stellen, dan zal ook het volk klaar zijn om zichzelf in een democratisch bestel te regeren. Hierin komt een andere traditionele gedachte uit de westerse filosofie terug, namelijk dat de staat een individu in het groot is en dat daarom het opvoeden van de individuen binnen de staat een politieke daad is.³ Dat is ook de reden waarom Socrates in het oude Athene zijn gesprekken voerde en zichzelf tijdens zijn proces vergeleek met een horzel, die door de goden aan de stad gegeven was om haar - een groot en edel, maar wat traag paard - te prikkelen en wakker te houden.⁴

---

1 Schiller an den Herzog von Augustenburg, 13 Juli 1793: Der Versuch des französischen Volks, sich in seine heiligen Menschenrechte einzusetzen, und eine politische Freiheit zu erringen, hat bloß das Unvermögen und die Unwürdigkeit desselben an den Tag gebracht, und nicht nur dieses unglückliche Volk, sondern mit ihm auch einen beträchtlichen Theil Europens, und ein ganzes Jahrhundert, in Barbarey und Knechtschaft zurückgeschleudert. Der Moment war der günstigste, aber er fand eine verderbte Generation, die ihn nicht werth war, und weder zu würdigen noch zu benutzen wußte.

2 Ibid: Alle Reform, die Bestand haben soll, muß von der Denkungsart ausgehen, und wo eine Verderbniß in den Principien herrscht, da kann nichts gesundes, nichts gutartiges aufkeimen. Nur der Karakter der Bürger erschafft und erhält den Staat, und macht politische und bürgerliche Freiheit möglich. Denn wenn die Weisheit selbst in Person vom Olymp herabstiege, und die vollkommenste Verfassung einführte, so müßte sie ja doch Menschen die Ausführung übergeben.

3 Cf. Plato, *De Staat* 2.368d-369b.

4 Plato, *Apologie* 30e: Want als gij mij doodt, zult ge niet licht weer zo iemand vinden die letterlijk - het moge dan een beetje komisch klinken - door de godheid de staat op de nek gezet is, als een soort horzel op de nek van een paard, een paard

Het onderwijs

Wanneer ik naar het huidige onderwijs in Nederland kijk stel ik vast dat een groot aantal idealen uit de Verlichting inmiddels gemeengoed is geworden. Met de herziening van de grondwet werd verschil gemaakt tussen openbaar en bijzonder onderwijs (1848). De overheid zou verantwoordelijk zijn voor de openbare scholen, maar scholen met de Bijbel moesten door de ouders en het schoolbestuur worden bekostigd. De wijdverbreide kinderarbeid in fabrieken werd door het Kinderwetje van Van Houten aan banden gelegd (1874). Kinderen onder de twaalf mochten niet langer in fabrieken werken, hoewel arbeid in de nijverheid en op het land bleef toegestaan. Vervolgens werd rond de eeuwwisseling de algemene leerplicht voor het lager onderwijs ingevoerd (1900).

Na de door katholieken en protestanten gevoerde schoolstrijd stelde de wet op het lager onderwijs de openbare en bijzondere scholen financieel gelijk (1920). In het naoorlogse onderwijs werden de omgangsvormen minder hiërarchisch en kwam er meer aandacht voor de ontplooiing van het individu. In het nieuwe millennium kregen scholen een zorgplicht om leerlingen die extra ondersteuning nodig hebben een zo goed mogelijke plek te bieden in het reguliere onderwijs (2014). In het licht van deze geschiedenis ligt het voor de hand om het onderwijs - naast het gezin - te zien als de plaats waar de idealen van de Verlichting voor het eerst aan kinderen worden doorgegeven. De scholen zijn dan ook de aangewezen plaats om Schillers esthetisch-pedagogische programma in de praktijk te brengen.

Leraren en begeleiders in het onderwijs hebben een visie nodig van waaruit zij hun werk kunnen doen. De filosofie van Schiller leidt tot de gedachte dat onderwijs dient om het karakter van het kind te vormen en dat schoonheid en kunst daartoe de aangewezen wegen zijn. In mijn eigen praktijk heb ik ervaring met twee onderwijsvormen die goed bij deze filosofie passen. Het gaat dan om **inclusief onderwijs** voor kinderen met een beperking en **talentontwikkeling** voor hoogbegaafde en getalenteerde kinderen. Na een korte beschrijving van beide onderwijsvormen zal ik mij afvragen hoe **spelvormen** kunnen worden ingezet om Schillers esthetiek in het onderwijs toe te passen.

Inclusiviteit in het onderwijs wil zeggen dat een kind met een beperking binnen de normale schoolomgeving blijft en daar de hulp krijgt die het nodig heeft. Inclusief onderwijs is nauw verbonden met de waarden van de Verlichting. Het veronderstelt namelijk dat we zowel verscheidenheid als gelijkwaardigheid belangrijk vinden. Een school die kiest voor inclusief onderwijs zal kinderen en ouders voorlichten over de wenselijkheid en haalbaarheid van deze onderwijsvorm. Daardoor worden

---

dat wel groot is en van goed ras, maar dat juist door zijn zwaarte wat traag is en de prikkel nodig heeft. Dat is juist de rol, dunkt me, die de god mij in onze stad toebedeeld heeft, mij, die rust noch duur ken of ik moet u kunnen aanprikkel en overreden en berispen, ieder individueel van de morgen tot de avond, en overal moet ik kunnen neerstrijken.

deze idealen actief in de samenleving uitgedragen. In de praktijk betekent inclusief onderwijs dat het kind met een beperking een eigen traject volgt en afwisselend in de klas meedoet en individueel onderwijs ontvangt. Binnen mijn praktijk verzorg ik vaak dit laatste deel van het onderwijs. Zowel voor het kind als voor de leraar is inclusief onderwijs een karaktervormende ervaring. Het is iets moeilijks en moois om een beperking volledig te leren aanvaarden en binnen de gegeven mogelijkheden naar ontwikkeling te blijven streven.

Talentontwikkeling is een onderwijsvorm waarin de leraar de talenten van het kind leert herkennen, ondersteunen en begeleiden. Kinderen kunnen op allerlei gebieden een talent bezitten, niet alleen voor wiskunde en taal, maar bijvoorbeeld ook voor sport of leiderschap. Voor de leraar is het telkens de vraag hoe hij de ontwikkeling van het talent zo goed mogelijk kan begeleiden. Een school die ruimte biedt voor talentontwikkeling kan een kind bijvoorbeeld een aangepast programma laten volgen, zodat het meer tijd heeft voor buitenschoolse activiteiten. Binnen mijn praktijk heb ik vooral ervaring met het geven van ondersteunende lessen aan kinderen die minder op school aanwezig kunnen zijn. Dit doet een groot beroep op de zelfstandigheid en discipline van het kind om zowel aan de schoolvakken als aan de eigen activiteiten te blijven werken. Een dergelijk traject kan voor de leerling en voor de leraar een vormende ervaring zijn. De getalenteerde leerling leert niet alleen om een bepaald vak bij te houden, maar ook om verschillende belangen af te wegen en volwassen keuzes te maken.

Het is duidelijk dat beide onderwijsvormen een groot beroep doen op de redelijkheid van het kind. In het inclusief onderwijs gaat het dan vooral om zelfacceptatie en het leren omgaan met beperkingen, bij talentonderwijs om zelfstandigheid en het maken van volwassen keuzes. Om kinderen hierbij te helpen maak ik gebruik van **spelvormen**. Wanneer ik bijvoorbeeld merk dat een leerling weinig gemotiveerd is om zijn wiskunde-opgaven te maken kunnen dezelfde vaardigheden ook in de vorm van een spel worden geoefend. Het spel spreekt de zintuigen van het kind aan en houdt de aandacht vast, maar doet ook een beroep op de redelijkheid van het kind om zich aan de regels te houden. Spelend leren draagt bij aan het ontwikkelen van vaardigheden als aandacht en doorzettingsvermogen en dient als voorbereiding op het schoolwerk.

Het spel neemt in Schillers esthetische en pedagogische project een belangrijke plaats in. Omdat het een activiteit is waarbij zowel de zintuigen als de rede betrokken zijn zorgt het spel voor overgang van de zintuiglijke naar de redelijke natuur. In plaats van slechts één deel van de mens te ontwikkelen draagt het spel bij aan de totale vorming van het karakter. Ook het omgaan met **kunstwerken** is een vorm van spel. Zo kunnen we van de kleuren van een schilderij genieten en tegelijkertijd de techniek en compositie waarderen. Bij het luisteren naar een muziekstuk laten we ons wegzweven op de klanken en genieten we tegelijkertijd van de harmonie en de structuur van het stuk. De speelse omgang met kunst

verfijnt de zintuigen en bereidt de rede voor op het vervullen van haar plichten. Schiller toont zich met deze gedachte een erfgenaam van Immanuel Kant (1724 - 1804), die zei dat schoonheid de zintuiglijke afbeelding van het moreel goede is. Waar het schone verschijnt ontstaat voor de mens een weg naar de hoogste schoonheid van de deugd.⁵

Conclusie

Ik heb in dit essay teruggekeken op mijn eigen ontwikkeling als begeleider van hoogbegaafde kinderen en kinderen met leerproblemen. Ook heb geprobeerd de samenhang aan te tonen tussen Schillers visie op de moderne samenleving en zijn esthetische en pedagogische programma, dat tot doel heeft het karakter van de mens te veredelen door kunst en spel. Ten slotte heb ik een voorstel gedaan voor de toepassing van dit programma binnen het huidige onderwijs. Schiller heeft zijn gedachten op het kruispunt van esthetica, politieke filosofie en pedagogiek volledig uitgewerkt in zijn filosofische hoofdwerk *Over de esthetische opvoeding van de mens* (1795). De komende jaren wil ik graag de receptie van dit werk in de reformpedagogiek en kunsttherapie gaan onderzoeken. Op basis daarvan wil ik nieuwe kunst- en spelvormen voor het onderwijs ontwikkelen en deze binnen mijn eigen praktijk toepassen. Ten slotte wil ik de uitkomst van dit onderzoek gaan verwerken in een proefschrift. Uitgaande van Schillers esthetica heb ik zo een richting geschetst voor de ontwikkeling van mijn praktijk in de komende jaren.

Sebastiaan den Uijl

17 augustus 2020

---

⁵ Immanuel Kant, *Kritik der Urteilskraft*, § 59: Der Geschmack macht gleichsam den Übergang vom Sinnenreiz zum habituellen moralischen Interesse ohne einen zu gewaltsamen Sprung möglich, indem er die Einbildungskraft auch in ihrer Freiheit als zweckmäßig für den Verstand bestimmbar vorstellt und sogar an Gegenständen der Sinne auch ohne Sinnenreiz ein freies Wohlgefallen finden lehrt.